

ՍՈՒՐԲ ԾՆՈՒՆԴԻ ԵՎ ԿԱՂԱՆԴԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄՆԵՐԸ
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՆՈՐԱՎԵՊԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ինչպես ազգային մշակույթի բոլոր դրսևորումներում, այնպես էլ հայ գրականության համապատկերում քրիստոնեական վարդապետությունը և գոյաբանությունը այս կամ այն կերպ պայմանավորել է նրա բնույթը, անդրադարձվել և գեղարվեստական-գեղագիտական մեկնության ենթարկվել, փիլիսոփայությամբ և գաղափարաբանությամբ փոխաձևվել իբրև արվեստ: Սակայն հայ նոր և նորագույն գրականության պատմության զանազան խնդիրների ուսումնասիրության շրջագծում ազգային հավատքի գեղարվեստական, ստեղծագործական հղացքի առընթերադրումները հաճախ տեղակայվել են կա՛մ գրականության պատմության խնդրադրության լուսանցքներից, կա՛մ տարբեր (գերազանցապես՝ հասարակական կյանքի կոնյուկտուրայի) պատճառներով անտեսվել:

Սույն գրությամբ փորձ է կատարվում անդրադառնալ այս տարողունակ և բազմապլան խնդրի դրսևորումներից մեկին, արևմտահայ նորավեպի գեղարվեստական համակարգում ազգային հավատքի գրական առընթերադրումներին, կենտրոնանալով Ամանորի և Սուրբ Ծնունդի խորհրդի հղացքային սևեռումների վրա: Ինչո՞ւ հատկապես Կաղանդի և Սուրբ Ծնունդի պատմումներին: Բանն այն է, որ նորավեպի ժանրի վիճակագրական և հղացքային հարացույցում այդօրինակ դրսևորումները շատ-շատ են, որը պայմանավորված է ժանրի բնույթի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին հատկություններով, ժանրային կառույցի ստեղծաբանական հարմարվողականությամբ, երբ ինքնին թեման, կենտրոնացումը առավելագույն ներդաշնակությամբ և լիակատարությամբ է հանդերձվում ժանրային որևիցե կերպով: Տեսական հատույթում փոքր-ինչ մանրամասնենք համաբնագրում կիրարկվող «արտաքին» և «ներքին» հատկություններ եզրերը: Նորավեպն, առհասարակ գեղարվեստական փոքր արձակը, որ իր բնույթով «օպերատիվ անդրադարձվող» ստեղծագործություն է, առավելաբար ենթադրում է միանվագ, միասնական ընթերցում (ստեղծագործությունների գերակշռող

մեծամասնությունը նախ տպագրվում էր պարբերականներում) և ներկրում է բացահայտ «պատվերայնության» գործառնություն՝ իրականության, կյանքի զանազան իրողություններին առնչվող գեղարվեստական անդրադարձումների, աշխարհիկ և մանավանդ հոգևոր, տոների առիթներով գրված երկեր և այլն, բնականաբար չէր կարող անմասն մնալ ազգային կյանքի թերևս ամենա սիրելի, զանգվածային իրադարձություններից, տոներից՝ Կաղանդին և Սուրբ Ծնունդին ու, հասկանալի է, որ ժանրի բնույթի «արտաքին» վերը թվարկած հատկությունները նպաստում էին «կաղանդային նորավիպագրության» բազմաքանակությանը, իսկ ինքնին Կաղանդի և Ծնունդի խորհրդի մեջ պարփակված տոնի, նվիրաբերության էությունը նորավեպի բնույթի «ներքին» հատկություններին առավելագույն տարածականացման հնարավորություններ էին ընձեռում՝ մեկնելու քրիստոնեական կենսոլորտի գերակա գաղափարներից մեկը։ Հավելենք նաև ընթերցողական մակարդակի լիակատար պատրաստակամությունն ու սիրահոծարությունը կառույցի անվարան ընկալման պարագային։ «Կաղանդային նորավեպերը» նոր ժամանակաշրջանի Ամանորի և Ծնունդի տոնացույցի, ծեսի անկապտելի բաղադրատարրերից էին, որը ժանրի այս դրսևորման տարածվածության առարկայական պատկերը ևս ընդգծում է։ Ուստի բնական է, որ նորավեպի ժանրային համակարգում «կաղանդային պատմումները» 19-րդ դարի 80-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի 10-ական թվականները արտահայտման կերպով, հղացքով և կենտրոնացումներով արևմտահայ նորավիպագրության տիրապետող դրսևորումներից էին¹։

Տակավին 1880-ականներից արևմտահայ գրականությունը, չնչին բացառություններով, յուրաքանչյուր նոր տարի սկսում էր «կաղանդային նորավեպերով»։ Առաջին գեղարվեստական ստեղծագործությունները, որ տպագրում էին ժամանակի օրաթերթերը, լրագիրները, ամսագրերն ու հանդեսները կամ Ամանորի, Ծնունդի թեմաներով փոքր արձակ ստեղծագործություններ էին և կամ՝ նորավիպագիրների ստեղծագործությունները իբրև Ամանորի նվեր, կաղանդչեք։ Ավելին, նորավեպերի չափ ժողովածուներ, գրքեր, որոնց հրատարակությունը համընկնում էր Կաղանդին, ունենում էին համապատասխան ընծայականներ, ուր նշվում էր, թե գիրքը, ժողովածուն հեղինակն իբրև ամանորյա նվեր մատուցում է ընթերցողներին։ Այսպես օրինակ՝ Վահրամ Բրուտյանը, որ գրականության պատմության մեջ հայտնի է «Շահնուր» ծածկանունով, իր «Շարժապատկեր» ժողովածուին կցել է հետևյալ ընծայականը (կրկին մատնանշենք, որ գրքի տպագրությունը համընկել է Ամանորի և Սուրբ Ծնունդի տոնակատարության օրերին)։ «Կաղանդչեքս եգիպտահայ գաղութին»²։ Տվյալ պարագային պարտադիր չէր ժողովածուի կամ գրքի թեմատիկ բացարձակ համապատասխանությունը խնդրո առարկա իրողությանը։

Տասնամյակների ընթացքին Ամանորին և Ծնունդին առնչվող փոքր արձակ ստեղծագործությունների ժամանակային համապատասխանությամբ հրատարակությունը համաշխարհային գրականության մեջ ստեղծել էր որոշարկված մշակույթ, գեղարվեստական ընթացի մտայնություն, որը, բնականաբար, չէր կարող շրջանցել նաև հայ գրական կյանքը։ Պարբերականների խմբագիրներն ու պատասխանատուները նախօրոք խնդրում, հորդորում, պատվիրում էին ժամանակի հանրահայտ նորավիպագիրներին իրենց թերթերի և հանդեսների ամանորյա համարներում Կաղանդի և Սուրբ Ծնունդի թեմաներով ստեղծագործություններ տպագրելու համար։ Վերջիններս,

չնչին բացառությամբ, սիրահոժար համաձայնում էին, ոչ այնքան բարձր հոգնորարի ակնկալիքով, որքան տոնին և ծեսին ստեղծագործական մասնակցության «վայելքն» ըմբռնելու գիտակցությամբ, խնդրանքով կամ հրավերքով արդեն արհեստավարժ ճանաչված և ընդունելի դարձած գրողի կարգավիճակի հերթական հաստատմամբ և, անշուշտ, Կաղանդի և Սուրբ Ծնունդի անսպառ գեղարվեստականացման հնարավորությունների փորձարկումով: Սկսնակների և ինքնահաստատման բովում գտնվող գրագետների համար ստեղծագործական մասնակցությունը այդ ծեսին ու տոնին կատարյալ դպրոց էր, լուրջ փորձություն, ճանաչում և համբավ ձեռք բերելու հրատակ կարելիություն: Պատահական չէր, որ Կաղանդին և Ծնունդին նախորդող օրերին խմբագրությունները հեղեղվում էին «կաղանդային նորավեպերի» հարյուրավոր նմուշներով³: Հար և նման համաշխարհային նորավիպագրության այնպիսի վարպետների, ինչպիսիք էին Տիկը, Հոֆմանը, Չեխովը, Հարթը, Մոպսսանը, «կաղանդային նորավեպեր» էին գրում նաև ժանրի արևմտահայ փաղանգի նշանավոր ներկայացուցիչները՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Լևոն Բաշալյան, Հրանդ Երուխան, Հովհաննես Ասպետ, Երվանդ Օտյան, Տիգրան Չյուկուրյան, Սուրեն Պարթևյան, Գեղամ Բարսեղյան, Սիմեոն Երեմյան, Մարի Սվաճյան, Թեոդիկ, Սիպիլ և այլք:

Եթե 1880-ական թվականներին Կաղանդի թեմաներով և Սուրբ Ծնունդի խորհրդին առնչվող նորավեպերը հատվածական էին (Տեմիրճիպաշյան, Անայիս), ապա 1890-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի տասական թվականները այդօրինակ ստեղծագործությունների քանակը աճում է պարզապես երկրաչափական հավելումով⁴, լույս են տեսնում նորավիպագիրների գրքեր, ժողովածուներ բացառապես «կաղանդային նորավեպերից» բաղկացած⁵, իսկ որոշ գրողներ իրենց նորավեպերի ժողովածուներում զետեղում են հետաքրքրող թեմայով գրված ստեղծագործություններ⁶:

Կաղանդի և Սուրբ Ծնունդի խորհրդի նորավիպային արտահայտման կերպն ու տիրապետող եղանակները որպես կանոն խարսխվում էին բարեգթության, կարեկցանքի, եղբայրավարության, գթասրտության հանգանակների գրականացումներին, թշվառության շրջապտույտի մեջ պարփակված խեղճերի և օտարացածների քրիստոնեական ուղուց չխտորվելու անդրադարձումներին, զղջումի և դարձի անհատական հասանելիության կենտրոնացումներին, հոգևոր-ոգեղենիկ հանգրվանի գեղաձևումներին: Կաղանդն ու Ծնունդը նորավեպի կառույցում իբրև հղացք ենթադրում են սկիզբ, նորոգություն, կեցության և ճակատագրի, վարքի և պահվածքի նոր ժամանակագրություն՝ այս բեկվածքում է տեղայնացված «կաղանդային պատումների» տիրապետող եղանակները, բնագրային մակարդակում ծեսի ու տոնի խորհրդանիշներն ու արքեսիպային միավորները զուգակցում են կառուցվածքային-իմաստաբանական գործառնություններ, ավետարանական կոսմոսի հանգանակներն ու առաջադրությունները փոխանցվում են բնագիր որպես նորավեպի կառույցի անկապտելի միավոր, զանազան միստերիաների, կոլիզիաների, վարդապետության դրսևորումների ստեղծաբանական տարրերթերցումները գոյավորում են ծեսի, տոնի միասնականացումը. «Կաղանդը... կաղանդները կանցնին ու ըստ հիման իրարու կնմանին»,—ամփոփագրում է Եղիա Տեմիրճիպաշյանը նորավեպերի այս դրսևորման «միաբնակությունը» «Հորեղբոր կաղանդչեքը» պատմումում⁷: Նորավեպերի այս փաղանգում իրենց նշանային-իմաստային, փիլիսոփայական-գեղագիտական դաշտերի ամբողջ հզորությամբ գործում են և՛ ծեսին ու տոնին առնչվող

խորհրդանիշներն և թե՛ ընդհանրապես աստվածաշնչյան առարկաների և գաղափարների գոյացումները (միթոսներ, սյուժեներ, մոտիվներ, թեմաներ և այլն), աղավնու, Ղազարոսի, երեկոյի խորհրդի, նրագալույցի ու այլ գործառնությունների կիրարկումը⁸: Ավելացնենք նաև, որ այսօրինակ ստեղծագործությունների արտահայտման կերպում և տիրապետող եղանակներում ամրագրված է նաև խնդրո առարկա ծեսի, տոնակատարության սովորույթների, առանձնահատկությունների նկարագրությունները⁹:

Արևմտահայ նորավեպի «կաղանդային-Աստվածահայտնության/Ծննդի» կառույցի մշակութաբանական կենտրոնացումների լինելիությունը պատճառականացվում է հետևյալ առարկայական իրողություններով.

ա) Ծնունդն ու Կաղանդը (սրանք համապատասխան բնագրերում, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, միասնական են ընկալվում, նորավեպի կառույցում նույնական են) ունեն միևնույն գործառնություններն իբրև քրիստոնեական-ազգային կարևորագույն ծեսի և տոնակատարության գեղարվեստական մեկնաբանություն-այլասացություն,

բ) Ծնունդի թեոսոֆիկ-գոյաբանական խորհուրդը, Տիրոջ հայտնության գործառնական դաշտը պարտադիր՝ զանազան պլաններով անդրադարձվում է նորավեպերի գեղարվեստական համակարգում,

գ) բնագրային մակարդակի վարդապետությունը՝ քրիստոնեական հանգանակների և գաղափարաբանության գեղարվեստական հանկերգն է,

դ) տոնի և ծեսի կարգավորությունը փոխաձևվում է գեղարվեստական բնագրում իբրև ծիսակարգության դրսևորում՝ դրա խորհրդանիշների, առարկաների և ընթացակարգի խստիվ պահպանությամբ:

Այսօրինակ ստեղծագործությունների հպանցիկ դիտարկումն արդեն մատնանշում է մի օրինաչափություն. արդեն «կաղանդային նորավեպերի»¹⁰ վերնագրային լրատվության մեջ մատնանշած է Ամանորի, Սուրբ Ծնունդի պարագան, իսկ այն դեպքում, երբ վերնագիրը չի ներառում պատկանելիությունը, «կաղանդային նորավեպերը» անվերապահորեն ունենում են ենթավերնագրեր (խորագրեր) պատկանելիության ցուցումով: Արևմտահայ նորավեպի գեղարվեստական համակարգում առկա են «կաղանդային» հետևյալ ենթավերնագրերը (խորագրերը). «Կաղանդի պատմություն», «Կաղանդի պատկեր», «Կաղանդչեք» (սա նաև—նվիրաբերության—գործառնակիր է), «Կաղանդի վիպակ», «Ծննդյան պատմություն», «Ծնունդի պատմություն», «Կաղանդի առթիվ»: Նշեցինք ամենատարածվածները:

Նորավեպերի այս փաղանգի խնդրադրությունը խարսխվում է անհատի, հանրության և ժողովրդի հոգևոր ներդաշնակության հասնելու ներըմբռնողությանը, Տիրոջ հետ հաղորդակից լինելու գերիրականությանը. «Եւ մեծ ձայն լսեցի երկնքիցը, որ ասում էր. Ահա Աստուծոյ խորանը մարդկանց հետ, եւ նա կ'բնակէ նորանց հետ, եւ նրանք կ'լինին ժողովուրդ, եւ ինքն Աստուած նորանց հետ կ'լինի նորանց Աստուած: Եւ կ'ջնջէ Աստուած բոլոր արտասուքը նորանց աչքերիցը. եւ մահն այլեւս չի լինիլ, ոչ սուգ եւ ոչ աղաղակ. եւ ոչ ցավ այլեւս չի լինիլ, որովհետեւ առաջիններս անցան»¹¹: Եւ յուրաքանչյուր Ամանորի և Ծննդյան ստեղծագործություն սատարում է այս հանգրվանին հասնելու համար: Այս համատեքստում Կաղանդը այն ելակետն է, որ ստիպում է դարձի գալ և պատահական չէ, որ Լևոն Բաշալյանի «Կաղանդ» նորավեպում այս մտայնությունն առհասարակ շեշտված է. «Մեծ դարդարն է ասիկա, անհետացնելով հոգնություններն ու զրկանքները, գալիք օրերուն համար նոր ուժեր պատրաստելով, ամրապնդելով արի հավատ-

քը որ դարերե ի վեր այդ հողին կը կապե գիրենք՝ վհատիլ չգիտցող վատահոությամբ մը, տկարանալ չգիտցող կորովով մը»¹²: Այս դադարին, եթե Բաշալյանը նորավեպում Կաղանդի տոնակատարության բանահյուսական բառ ու բանի զուգահեռումներով պատկերագրում է հայրենիքի անեղծ, ներդաշնակ տեսլականը, ապա Վ. Բրուտյանի և նամանավանդ Թեոդիկի համապատասխան նորավեպերում ուրվագրվում է զրկյալների և կարոտյալների, «հոգով աղքատների» իրականությունը, Տիրոջը ներդաշնակվելու գաղափարը կիզակետ ունենալով, որպես գերիրականության հանգրվանին հասնելու գործնական և շոշափելի կերպ: Մանկամարդ այրի Մարթան իր իրեք զավակների հետ դիմավորում է Կաղանդը և միջոց չունի ոչ միայն ամանորյա միրգ ու անուշեղեն գնելու, այլև՝ հիվանդ դստերը վաղուց խոստացած ամանորյա տիկնիկը: Զուր են ջանքերն ու հորդորները՝ ապահով պատվիրատուները (Մարթան լվացարարուհի էր) ժամանակ չունեն տոնին նախորդող եռուզեռի մեջ լսել նրան, կարեկցել: Միայն վանեցի Թումոն է ձեռք մեկնում, օգնում այրուն իր և երեխաների Ամանորը դույզն ինչ տոնելու: Գնված են և՛ անուշեղեն, և՛ տիկնիկ, սակայն դրանք բավ չեն ամոքելու որբուկին: Սա է Բրուտյանի ստեղծագործության դիպաշարը, կարեկցող և գթասիրտ հանրության տեսլականում է նա հանգուցում ներդաշնակության հանգրվանը: Ի դեպ այստեղ հեղինակը մանրամասն շարադրում է Ամանորի ազգային սովորույթներից՝ նպատակամիտելով նաև տոնակատարության, ծեսի ազգային առանձնահատկությունների պահպանումը: Ահավասիկ. «Հայաստանի սովորության համեմատ, Կաղանդի առտուն ամեն տուն կանուխ կ'արթննա, և ծոմ բերնով կ'երթա փողոցին անկյունը կամ եկեղեցիի դրան կից հաստատված աղբյուրն լվացվելու, ապա կը մտնե եկեղեցի և երկու ծունկ աղոթք ընելով, կերթա ընտանիքին հետ Նոր Տարվա բաղդի կաթան կտրելու...»¹³:

Թեոդիկի «Կաղանդային նորավեպերում» որոշակիորեն ընդհանարված է թշվառության, օտարվածության մեջ ճակատագրով հայտնված մարդկանց, «հոգով աղքատների» մաքրագործող, ներդաշնակության հանգրվանին ներբերող ուսումը: Այս առումով բնորոշ են «Կաղանդ» ժողովածուի «Ապուրտո բերնով», «Չամիչները», «Նեղ օրիդ համար» ստեղծագործությունները¹⁴: Շրջմոլիկ դեռահասներն իրենց բարեկեցիկ հասակակիցներին փոխադարձ ուշադրության, գորովանքի օրինակ են ցույց տալիս («Ապուրտո բերնով»), Միհրանը, որ Կաղանդի առիթով հնարավորություն ուներ ճաշակելու հին տարվա մեջ առաջին և նոր տարում վերջին անուշեղենը, նվիրում է այն իր մեծ քրոջը («Չամիչները»), Տիրանը, որ ապրում էր խորթ մոր և եղբոր հետ (մայրը չէր կարողանում նրան հարազատ զավակի պես ընդունել, Տիրանը մահացած ամուսնու առաջին կնոջից էր) իր վերջին կուպեկները տալիս է մայրացուին՝ հիվանդ եղբոր համար Ամանորի նվեր գնելու: Այս անտեսվածներն ու կարոտյալները, «հոգով աղքատները» նախանշում են դարձի, մաքրագործության և ներդաշնակության ճանապարհը, այս կիզակետում է հանգուցվում Թեոդիկի «Կաղանդային նորավեպերի» հղացքային իրագործումը:

Արդեն ակնարկեցինք, որ «Կաղանդային նորավեպերը» ներառում են նաև Սուրբ Ծնունդի խորհրդի, տոնի և ծիսակատարության անդրադարձները, ժանրի կառուցվածքում նույնական են և ուղղորդված վարդապետության հանգանակների, նորմի ստեղծագործական մեկնաբանությանը, կամ Ծնունդի խորհրդի գեղարվեստական այլասացություններ են:

Այս նորավեպերից շատերը (գերազանցապես «կադանդային պատմություն» տպագրվել են Ծնունդին նախորդող և հաջորդող օրերին՝ հունվար 4—10), իսկ մի սովոր խումբ թե՛ վերնագրային լրատվությամբ և թե՛ թեմատիկայով խարսխված են Ծնունդի գեղարվեստական գործառնության տիրույթներում:

Ծնունդի խորհրդի հիմնական գործառնությունը նորավեպերում դարձն է դեպի Տերը՝ վարքով, արարքով, գոյության կերպի քրիստոնեական համապատասխանացումով, փորձության խոչընդոտները հաղթահարելով: Տիրոջ ծնունդը սատարում է հոգևոր-բարոյական մաքրագործությանը, խթանում՝ ներդաշնակության հասնելուն, ուղենշում՝ ոգու ինքնակատարելագործման մղումը: միմիայն այս պարագային է հասարակությունը, ազգային մասնահատկությունը վերելք ապրում, այս կարգախոսն էր «կադանդային նորավեպերի» գեղագիտական հանկերգը: Անայիսի (Եվփիմե Ավետիսյան) «Ծննդյան պատմություն»¹⁵ նորավեպում տոնի քնարական նկարագրությանը հաջորդում է լքյալ կնոջ և երեխայի հոգեկան տվայտանքների արձանագրությունը: ահա մեկ տարի է, ինչ Արամը հեռացել է տնից և Նվարդին ու արու զավակին մենակ թողել: Ծննդյան երեկոն է՝ Նվարդը ջանում է տոկալ, մանկիկին զվարթ պահել, իսկ Արամը հերթական թղթախաղից սպառված, որոշում է եկեղեցի մտնել: Ծնունդի խորհուրդը նրան սթափեցնում է և մոլորյալ ամուսինը դարձի է գալիս, տուն վերադառնում: Սա Սուրբ Ծնունդի հրաշքն է, որ պայմանավորված է թե՛ Նվարդի տոկալու բարոյաբանական վարքագծով և թե՛ Արամի կրկին եկեղեցի գալու հանգամանքով պատճառաբանված մաքրագործության ցանկությամբ: Աստվածահայտնության խորհուրդը վերընձյուղում է ընտանիքը:

Տիգրան Զյուկյուրյանի «Ի մարդիկ հանություն»¹⁶ նորավեպի Օհանջանը գծովել է իր դրկից Գոգորի հետ: Օհանջանենց տանը բոլորը Սուրբ Ծնունդի տոնակատարությունը նախապատրաստելու մեջ են: Ըստ ամենայնի պաշտպանվում են տոնի, ծիսակարգության բոլոր սովորույթները, սակայն տնեցիները լարված են: Աստվածահայտնության խորհուրդը անհարիր է դրկիցների պրկված հարաբերություններով և երկուստեք հաշտության հորդորները համատեղվում են: «Անզգալի շարժումով երկու հարսեր հրեցին իրենց մարդիկը: Օհանջան և Գոգոր գահավիժեցան իրարու: Լայնորեն բացված հուժկու բազուկներ զիրար գրկեցին: Հեշտանքի, գոհության երջանիկ ջունչ մը թռավ զսպված կուրծքերե»: Տոնը միմյանց ներելով, հաշտությամբ է բերում հոգու խաղաղություն:

1890-ական թվականների երկրորդ կեսից, պատմական հայտնի փաստերի պատճառով (համիդյան ջարդերի և հալածանքների քաղաքականություն) «կադանդային նորավեպերում» հատակորեն ընդնշմարվում է հոգևոր ներդաշնակության սրբազնության հղացքում ազատամարտային զուգակցումները: հայրենիքին նվիրաբերվելը համահունչ է Ծնունդի խորհրդի մաքրագործությունը: Սա է այդօրինակ նորավեպերի գեղագիտական առաջադրությունը: Այս առումով ուշագրավ ստեղծագործություններից են ազգային-ազատագրական շարժման երախտավորներից Վահան Մանվելյանի (բուն անվամբ՝ Կարապետ Տողրամանյան) «Կադանդալներ»¹⁷ և Երուխանի համանուն նորավեպը¹⁸: Եթե Մանվելյանի պաթետիկ-հերոսական պատումը «բոլոր հայ տառապյալներուն» ալեգորիկ արթնացումի ինքնատիպ ուղերձ էր, ապա Երուխանի Գարեգին Սուրմալյանը անմահանալուց (իբրև հայկական դատի նախանձախնդիր կախաղանի էր դատապարտված) ազգային

պատվախնդրության ոգու հավերժությունն է տարփոխում իբրև Ծնունդի աստվածահանո նվեր:

«Կաղանդային նորավեպերի» ժանրային կառույցն ունի հստակ, անխոտոր ձևաբանական կերպ՝ պատումային մակարդակի որոշարկված կաղապարով և կառուցվածքային մոդելով: Նորավեպերի այս փաղանգը պարտադիր ունենում է Ծնունդի և Կաղանդի տոնի ծիսակարգությունից փոխանցված արտահայտություններ, գործառնությունների կիրառություններ, կոլիզիաները գերազանցապես հանգուցալուծվում են Կաղանդի երեկոյին, Ծննդյան գիշերը: Բնականաբար քրիստոնեության ծիսակարգության, արքեպիսկոպի, խորհրդանիշների բազմաթիվ դրսևորումներ բնագրային մակարդակում փոխաձևվում են իբրև կառուցվածքային բաղադրատարրեր, առարկայացնում պատումը (օրինակ Ղազարոսի միստերիան արծարծված Երվանդ Օտյանի «Կաղանդի վիպակ» ստեղծագործությունում, ճրագալույցի խորհուրդը, նվիրաբերության հանգանակը, աղավնու խորհրդանիշը և այլն):

Նվիրաբերության գեղարվեստական զանազան գործառնությունները հիմնականն են «Կաղանդային նորավեպերի» պատումի ընթացականության, կենտրոնացման և հանգուցալուծման գործում: Լևոն Բաշալյանի «Կաղանդչեքը» նորավեպում¹⁹ երիտասարդ Հակոբի երախտագիտությունը դարբին Գևորգի ընտանիքի հանդեպ (Գևորգը տասնհինգ օր հիվանդ պառկած էր և Կաղանդին տանը բան չկար) փոխադարձվում է նվիրաբերության ալեգորիկ դրսևորմամբ՝ ի պատասխան Հակոբի բերած նվերների Գևորգի աղջիկը իր վարսերից մի փնջիկ իբրև կաղանդչեք նվիրում է երիտասարդին: Գիմմենի «Կաղանդչեքը» նորավեպում²⁰ երիտասարդ Արսենի համար Կաղանդի երեկոն և նվերը դառնում են փորձություն, ինքնաճանաչման դրական ճանապարհ: Հարկ է նշել, որ նորավեպերի այս համակարգում առհասարակ նվիրաբերության հղացքը ստեղծագործությունների պարտադիր նախապայմաններից է (Երուխան, Լևոն Շաթրյան, Օննիկ Չիֆթե-Սարաֆ, Վահան Մանվելյան) անպայման զուգահեռված Կաղանդի երեկոյի, գիշերվա խորհրդին կամ ճրագալույցին: Եթե Չիֆթե-Սարաֆի կուզիկը համանուն նորավեպից²¹ գոյության իմաստը կենտրոնացնում է խնայած դրամով հայրենի գյուղի մարդկանց կաղանդչեք առնելու, այսինքն՝ օգնելով, սատարելով, ապա Վ. Մանվելյանի Տիգրան աղան իր տիկնոջը՝ Աննային, հիրավի, ինքնատիպ կաղանդչեք է տալիս՝ որդեգրում է մի որբուկի՝ նրան պարգևելով ծնողներ, իսկ իրենց՝ զավակ:

Այսպիսով միանշանակ է, որ «Կաղանդային նորավեպերի» համակարգում թշվառության, կարիքի, անտեսման տարրերումների պատկերագրումը, «հոգով աղքատների», «սգավորների», «քաղցածների և ծարավների», «ողորմածների», «խաղաղարարների», «արդարության համար հալածյալների» Սուրբ Ծննդի և Ամանորի վիճակի, հոգեբանության դրվագումը հավատքին ներդաշնակվելու, մաքրագործության գեղարվեստական հղացք էր:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ժամանակագրական մատնանշած պարփակվածությունը ենթադրում է մեթոդաբանական և գուտ հետազոտական նկատառումներ: Սկիզբը՝ 19-րդ դարի 80-ական թվականներ, պատճառականացված է գրականության պատմության առարկայական իրողությամբ. արևմտահայ նորավեպն իբրև լիովին ձևավորված, ինքնորոշված և ինքնուրույն ժանր, համակարգ այդպիսին է ութսունականներից: Ավարտը՝ 20-րդ դարի 10-ական թվականներ,

պատճառականացվում է ժամանակաշրջանի հետազոտական ընդգրկունությամբ, ապա և արևմտահայ գրականության պատմական փուլի փոփոխության հանգամանքով (սփյուռքի գրականության շրջան), թեև «կաղանդային նորավեպերի» ավանդները շարունակվում էին 10-ականների երկրորդ կեսի, 20—30-ական թվականների փոքր արձակի համակարգում:

2. Վ. Գ. Բրուտյան, «Շարժապատկերներ (կյանքի տեսարաններեն)», Աղեքսանդրիա, Տպագրություն Գասպարյան, 1914 թ., էջ 2:

3. Ուշագրավ է, որ Արշակ Չոպանյանը իր գրական նախաքայլերը սկսել է նաև կաղանդային թեմաներով նորավեպեր գրելու փորձերով: Նա 1888-ի վերջերին «Կաղանդ» վերնագրով մի նորավեպ է գրել և ուղարկել «Արևելք» թերթին տպագրելու: Ստեղծագործությունն ընթերցել էր Լևոն Բաշալյանը և 1889-ի հունվարի 10-ին երիտասարդ Չոպանյանին հասցեագրած նամակում նշել, թե խմբագրությունը մերժում է նորավեպի տպագրությունը, ընդգծելով. «...մենք իրավունք ունինք պահանջելու, որ այնքան նպաստավոր պայմանաց մեջ սնած միտք մը առաջին անգամեն ուշադրություն հրավիրե իր վրա, իր գրությանցն անակնկալ գեղեցկությամբ»:

Տե՛ս «Արևմտահայ գրողների նամականի» պրակ 1, Երևան, Համալսարանի հրատարակչություն, 1972 թ., էջ 966:

Վստահաբար կարելի է մատնանշել, որ ինչպես այս չհրատարակված նորավեպը, այնպես էլ խմբագրության կեցվածքը բարերար ազդեցություն թողեցին, որպեսզի, արդեն 1890-ական թվականների սկզբից, հանդես գա ևս մի շնորհալի և հետաքրքիր նորավեպագիր:

4. Ստորև բերված փոքրիկ ժամանակագրական ցանկը հաստատում է իրողությունը:

1890 թ.

Անայիս, «Ծննդյան պատմություն»

1894 թ.

Լ. Բաշալյան, «Կաղանդներ»

1898 թ.

Գիմմեն, «Կաղանդներ»

Ատրուշան, «Կաղանդի երեկո»

Վ. Մանվելյան, «Կաղանդներ»

Լ. Բաշալյան, «Կաղանդ»

1900 թ.

Երուխան, «Կաղանդներ»

1902 թ.

Թեոդիկ, «Ապուրտոս բերնով»

1904 թ.

Թեոդիկ, «Նեղ օրերիդ համար»

1909 թ.

Թեոդիկ, «Մեծ այցելուն»

1911 թ.

Թեոդիկ, «Ծառին վրա»

1913 թ.

Օ. Զիֆթե-Սարաֆ, «Կուզիկը»

1893 թ.

Թեոդիկ, «Տանջվածներու բանակեն»

1895 թ.

Ե. Մուշան, «Կաղանդի վիպակ»

1899 թ.

Վ. Մանվելյան, «Կաղանդի պարզ պատմություն»

1901 թ.

Լ. Շաթրյան, «Ակնարկը»

Թեոդիկ, «Շունի սիրտ»

Թեոդիկ, «Սխալ մերժումը»

1903 թ.

Լ. Քիրիշնյան, «Թոռան սեր»

Թեոդիկ, «Դեպի կաղանդ»

1907 թ.

Թեոդիկ, «Մահվան դեմ հանդիման»

1912 թ.

Թեոդիկ, «Արյունոտ զարդանկար»

Թեոդիկ, «Ուշացած հայրիկը»

1914 թ.

Վ. Բրուտյան, «Պուպրիկը»

5. Տես Վահան Մանվելյան (Կարապետ Տողրամանյան), «Կաղանդներ», Փարիզ 1898 թ.: Թեոդիկ, «Կաղանդ», Ա հատոր, Կ. Պոլիս, «Տպագրություն Օ. Արզուման», 1914 թ.:

6. Տիգրան Չյոկյուրյանը Կ. Պոլսում հրատարակած «Հայրենի ձայներ» ժողովածուում գետեղել է «Կաղանդին զոհը» և «Ի մարդիկ հաճություն» նորավեպերը: Տե՛ս նշված ժողովածուն, 1910 թ. էջ 37—51 և 67—74:

7. Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1986 թ., էջ 191:

8. Տե՛ս օրինակ Ատրուշանի «Կաղանդի երեկո» «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1898 թ., № 364), Լևոն Քիրիշնյանի «Թոռան սեր» («Բյուզանդիոն», 1903 թ., № 1911) նորավեպերը:

9. Այս իմաստով բնորոշ է Թեոդիկի «Կաղանդ» ժողովածուն, որ ի թիվս հավատարմության, կարեկցանքի, գթասրտության անդրադարձումների («Շան սիրտ», «Մահվան դեմ

հանդիման», տես նշված ժողովածուն, էջ 7—30 և 55—61) գրականացվել է նաև ծիսակարգության, տոնի սովորույթներն ու առանձնահատկությունները («Դեպի Կաղանդ», էջ 63—69, «Սխալ մերժումը», էջ 70—80):

10. Հարկ կա՞նշելու, որ սույն գրության մեջ «Կաղանդային նորավեպ», «Կաղանդի պատմում» և այդօրինակ ձևակերպումները պայմանական եզրեր են նորավեպի կառույցի տեսակը կարճատև նկարագրելու համար:

11. Յայտնությւն Յովհաննէս Առաքեալի, ԻԱ 3—5:

12. Տես «Նոր կյանք», Լոնդոն 1898 թ., հունվարի 1:

13. Վ. Բրուտյան, «Շարժապատկեր» նորավեպերի ժողովածու, «Պուպրիկը» էջ 25:

14. Տես Թեոդիկ, «Կաղանդ», էջ 31—38, 39—47 և 48—53:

15. Տես «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1890 թ., № 1795:

16. Տես Տ. Կամսարական, Տ. Զյուկուրյան, «Երկեր», Ե. «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1984 թ., էջ 482—488: Նորավեպն ունի «Ծնունդի պատմություն, ենթավերնագիրը:

17. Վ. Մանվելյանն այս ստեղծագործությունը գրել է 1898-ին, որն առաջին անգամ նույն տարում տպագրվել է Վառնայում, ապա Փարիզում՝ առանձին, այնուհետև լույս է տեսել նրա «Նշխարներ» ժողովածուում, Ֆիլիպե, Տպարան «Ռազմիկի» 1907 թ., էջ 122—134:

18. Տե՛ս Երուխան, «Կաղանդչեքը», «Շավիղ» Վառնա 1900 թ., ապրիլի 15:

19. Տե՛ս «Հայրենիք», Կ. Պոլիս 1894 թ., հունվարի 1:

20. Տե՛ս «Մասիս», Կ. Պոլիս 1898 թ. № 17:

21. Տե՛ս «Շանթ», Կ. Պոլիս 1913 թ. № 52—53, էջ 65, 68:

22. Տե՛ս Վ. Մանվելյան, «Նշխարներ» ժողովածու, «Կաղանդի պարզ պատմություն», էջ 140—146:

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

